

Associacionisme cultural. Entre el mosaic i les xarxes

Actes del XII Congrés de la CCEPC

Tarragona-Reus, 6 i 7 de novembre de 2020

Associacionisme cultural: entre el mosaic i les xarxes

Actes del XII Congrés de la CCEPC
(Tarragona i Reus, 6 i 7 de novembre de 2020)

• *Publicacions de la Coordinadora
de Centres d'Estudis de Parla Catalana - 11* •

Associacionisme cultural: entre el mosaic i les xarxes

Actes del XII Congrés de la CCEPC
(Tarragona i Reus, 6 i 7 de novembre de 2020)

Directors de l'edició:

Ignasi Cuadros Vila

Héctor Isidro Lovon

COORDINADORA DE CENTRES D'ESTUDIS DE PARLA CATALANA
INSTITUT RAMON MUNTANER
COSSETÀNIA EDICIONS

Amb el suport de:

Primera edició: desembre de 2021

Editen:

Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana
Institut Ramon Muntaner

9 Grup Editorial • Cossetània Edicions

C. de la Violeta, 6 • 43800 Valls

Tel. 977 602 591

cossetania@cossetania.com • www.cossetania.com

© dels textos: els autors

© d'aquesta edició: els editors

Fotografia de la coberta: *Cor l'Espiga. Cubelles, 1931*. (Autor desconegut. Arxiu Antoni Pineda)

Foto de la contracoberta: *Façana del Centre de Lectura de Reus*. (Pragma)

Disseny i composició: 3 × Tres

Impressió: Open Print

ISBN: 978-84-1356-186-8

Dipòsit legal: DL T 312-2022

 Cossetània

Índex

PRESENTACIÓ. <i>El XII Congrés de la CCEPC: associacionisme cultural.</i> <i>Entre el mosaic i les xarxes</i> per Ignasi Cuadros Vila i Héctor Isidro Lovon.....	9
CONFERÈNCIA D'OBERTURA. <i>Notes sobre l'associacionisme cultural</i> <i>a Catalunya: de la Revolució Liberal a la Guerra Civil (1835-1938)</i> per Ramon Arnabat Mata.....	13
CONFERÈNCIA D'OBERTURA. <i>Panoràmica de las sociabilidades asociativas</i> <i>en España: impacto, redes e identidades (1835-1936)</i> per María Zozaya-Montes	37
TAULA RODONA DE CLOENDA. <i>Cap al futur</i> per M. Carme Jiménez Fernández	55
TAULA RODONA DE CLOENDA. <i>Debilitats i fortaleces comunicatives</i> <i>de l'associacionisme cultural. Diagnòstic en un context de digitalització</i> per Guillem Carreras Albareda	59
TAULA RODONA DE CLOENDA. <i>Amb o sense pandèmia,</i> <i>quin futur per a l'associacionisme cultural</i> per Andreu Ginés i Sánchez.....	69
TAULA RODONA DE CLOENDA. <i>Diablos de Barcelona</i> per Esther Oliver-Grasiot	79

ÀMBIT 1

Associacionisme cultural, identitats i coneixement

PONÈNCIA. <i>Associacionisme cultural i construcció identitària: el cas de les bandes de música valencianes</i> per Elvira Asensi Silvestre	89
PONÈNCIA. <i>Quina identitat per a l'associacionisme ateneista?</i> per Xavier Ferré Trill.....	105
RELATORIA DE LES COMUNICACIONS DE L'ÀMBIT I. <i>Associacionisme cultural, identitats i coneixement</i> per Albert Ghanime Rodríguez.....	127
<i>Campaners de la catedral de València. Tocs, recerca i reflexió al voltant del patrimoni campaner</i> per Joan Alepuz Chelet.....	139
<i>Vicenç Plantada i el Centre Català de Mollet del Vallès (1895-1898)</i> per Joan Armangué i Herrero	151
<i>Per què la Muixeranga d'Algemesí és una colla tradicional</i> per Joan Bofarull Solé.....	165
<i>Recuperar i revitalitzar el patrimoni immaterial al ritme de la música: la Colla el Falçó (Teulada - País Valencià)</i> per Jaume Buïgues i Vila.....	179
<i>Estudi comparatiu de l'Acción Católica, el Círculo Cultural Medina i l'Obra Cultural Balear a Mallorca durant el franquisme (1939-1975)</i> per Marina Castillo Fuentesal	193
<i>El Centre Excursionista de Banyoles i la seva tasca de recuperació d'ermes al Pla de l'Estany</i> per Jordi Galofré	205
<i>Les associacions d'amics de monuments: el cas de la Seu Vella de Lleida</i> per Joan-Ramon González Pérez.....	219
<i>La comunicació del patrimoni material i immaterial a Borriol a través de les seues associacions culturals: una revisió del període 2010-2019</i> per Vicent Pallarés Pascual i Lluïsa Ros Bouché	235
<i>El projecte Descobrim el Segrià, cultura i educació enllaçades. Descobrim el Segrià, un espai virtual per donar a conèixer la nostra comarca</i> per Pilar Pelegrí Terrado	245
<i>Panoràmica de les festes de segar i batre a Catalunya</i> per Santi Ponce, José A. Corral, Jacint Torrents i María del Agua Cortés	257
<i>La Federació Lull en perspectiva històrica</i> per Sebastià Serra Busquets i Elisabeth Ripoll Gil	275

ÀMBIT 2

Associacionisme cultural i poders

PONÈNCIA. <i>Història i concreció del model associatiu català</i> per Pere Baltà i Llopart.....	289
PONÈNCIA. <i>Heterogeneïtat ideològica i fragmentació política de l'associacionisme cultural. El cas valencià</i> per Antonio Ariño Villarroya.....	307
RELATORIA DE LES COMUNICACIONS DE L'ÀMBIT 2. <i>Associacionisme cultural i poders</i> per Oriol Fort i Marrugat.....	319
<i>Els inicis de la Fundació Bosch i Cardellach de Sabadell (1942-1945): estudis locals, associacionisme i poder</i> per Josep Alavedra Bosch.....	331
<i>El franquisme davant les entitats culturals, esportives i socials de Gavà d'abans de 1939: depuració o desaparició</i> per Josep Campmany Guillot	343
<i>Contextualització del fet muixeranguer. De l'ostracisme a símbol d'una nova renaixença</i> per Kassim Carceller i Esteban.....	359
<i>La participació institucional del teixit associatiu. L'exemple del Consell Municipal de Cultura de Sant Cugat del Vallès, 2006-2020</i> per Jordi Casas i Roca, Domènec Miquel i Serra.....	369
<i>Història i evolució dels organismes diocesans de la Federació de Joves Cristians de Catalunya (FJCC) a l'Arxidiòcesi de Tarragona</i> per Xavier Cortés Nadal	379
<i>L'associacionisme cultural antifranquista a les Borges Blanques (1960-1975)</i> per Marc Macià Farré	389
<i>Botí, venjança i il·lacions. La persistència de l'espoli del franquisme a l'associacionisme català (1939-1983)</i> per Neus Moran Gimeno	403
<i>La construcció d'un espai d'oposició. Una anàlisi a través de la Defensa Agrària de la Selva del Camp (1926-1939)</i> per Guillem Puig Vallverdú	425
<i>Associacionisme cultural a les colònies industrials durant la postguerra: el cas de les colònies tèxtils de Puig-reig (Berguedà)</i> per Rosa Serra Rotés.....	439

ÀMBIT 3

Associacionisme cultural i sociabilitat

PONÈNCIA. <i>L'ateneu com a artefacte i agent de la modernitat contemporània.</i> <i>La Catalunya del vuit-cents com a cas d'estudi i reflexió</i> per David Cao Costoya	453
PONÈNCIA. <i>L'illa de Mallorca i les associacions populars, culturals i recreatives</i> <i>(1875-1936)</i> per Manel Santana Morro	469
RELATORIA DE LES COMUNICACIONS DE L'ÀMBIT 3. <i>Associacionisme</i> <i>cultural i sociabilitat</i> per Meritxell Ferré Baldrich	489
<i>Què és una colla muixeranguera? Anàlisi des de la cultura participativa</i> <i>d'una activitat centenària</i> per Anna Alcalde Aragonés	503
<i>La Unió Urgelense: associacionisme cultural i societats corals a la Seu</i> <i>d'Urgell del final del segle XIX</i> per Lluís Obiols Perearnau, Climent Miró Tuset, Daniel Fité Erill i Francisco Javier Galindo Llangort	511
<i>Aparició i repercussió dels primers ateneus a les Terres de Ponent (1850-1923)</i> per Gerard Pamplona Molina i Montse Baiges Minguella	527
<i>Emigració exterior i associacionisme en el temps present</i> per Elisabeth Ripoll Gil	545
<i>Cal Gil i Cal Just. Dualitat en el moviment associatiu a Sant Joan Despi</i> <i>durant la Primera Restauració (1874-1931)</i> per Alejandro Ros Mateos	559
<i>Aproximació a l'associacionisme al Baix Segre: la Societat Cultural,</i> <i>Agrícola i Recreativa Foment Granjenc</i> per Anna Sàez Guiu i Maria Jesús Llaveró	575
<i>Els casinos: espais de sociabilitat al Vinalopó Mitjà</i> per Ramón Santonja Alarcón	585
<i>El capital social pallarès contemporani: associacionisme i ciutadania</i> <i>als dos Pallars en perspectiva històrica (primera part)</i> per Pere Solà i Gussinyer	593
<i>Cafès, casinos i teatres. La formalització de les noves sociabilitats del segle XIX</i> <i>a Cambrils</i> per Manel Tarés Lagunas	607

PRESENTACIÓ

El XII Congrés de la CCEPC: associacionisme cultural. Entre el mosaic i les xarxes

Ignasi Cuadros Vila | Héctor Isidro Lovon

Geògraf, Centre d'Estudis del Bages i CCEPC | Historiador, Institut Ramon Muntaner

El Congrés *Associacionisme cultural. Entre el mosaic i les xarxes* es preveïa celebrar, presencialment i telemàticament, a Tarragona i Reus els dies 6 i 7 de novembre de 2020 a l'Aula Magna del Campus Catalunya i a la sala d'actes Emili Argilaga del Centre de Lectura, respectivament, sota l'organització de la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana (CCEPC), l'Institut Ramon Muntaner (IRMU), la Universitat Rovira i Virgili (URV), el Centre de Lectura de Reus (CLR) i el Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya. El Congrés va comptar amb el suport de les Diputacions de Barcelona, Girona i Lleida, la Fundació Privada Mútua Catalana i l'Institut d'Estudis Catalans. Comptà també amb la col·laboració de la Federació d'Instituts d'Estudis del País Valencià (FEDINESPV), l'Ens de l'Associacionisme Cultural Català (ENS), la Federació d'Ateneus de Catalunya (FAC) i l'Institut Català de Recerca en Patrimoni Cultural (ICRPC). Volem, doncs, en nom de la Coordinadora, agrair l'aportació de totes aquestes institucions, així com de les persones que les representaven, i de totes aquelles altres persones que, a títol individual, contribuïren a la seva organització i el seu desenvolupament.

Aquest congrés fou el dotzè que organitzava la Coordinadora, des del primer realitzat l'any 1994 a Lleida sobre moviments socials i dinàmica associativa, i aquestes Actes acompanyen el volum 11è de la col·lecció de la Coordinadora de Centres d'Estudis dins

l'editorial Cossetània, després que les corresponents al primer congrés es publicuessin en quatre volums per Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

El congrés se centrà a donar a conèixer, revisar i debatre treballs històrics, sociològics, antropològics, de ciències socials en general, al voltant de l'aportació de l'associacionisme cultural al coneixement i a la conformació de les identitats; a la relació d'aquest associacionisme amb el patrimoni material i immaterial, la història, la llengua, l'educació i la formació, les identitats territorials i socials; a les relacions de col·laboració, confrontació o inhibició de l'associacionisme en relació amb els poders polítics, econòmics, religiosos i socials; al paper de l'associacionisme cultural en la sociabilitat, la socialització, les relacions socials en àmbits locals i comarcals i la construcció de ciutadania i comunitats.

Prenien una rellevància i un interès especials el fet d'intentar projectar una mirada cap al futur des de l'experiència i la reflexió sobre l'associacionisme cultural i el fet de procurar incorporar els reptes que planteja el moment present, especialment marcat quan es realitzà el congrés per la situació de la pandèmia de la Covid-19.

En línia amb aquestes visions sobre l'associacionisme cultural, el XII Congrés de la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana definí tres àmbits de participació amb els epígrafs següents: Associacionisme cultural, identitats i coneixement; Associacionisme cultural i poders; Associacionisme cultural i sociabilitat. Així doncs, el congrés s'estructurà en aquests tres àmbits temàtics definits, i s'adreçà tant al col·lectiu de membres i col·laboradors dels centres i instituts d'estudis o associacions afins, com als membres d'altres àmbits associatius culturals vinculats al projecte —com és el cas de l'àmbit dels ateneus, que col·laborava en l'organització a través de la seva federació—, així com a tota la comunitat científica i tècnica organitzada al voltant de les universitats, altres institucions acadèmiques o institucions i col·lectius professionals.

El congrés es desenvolupà al llarg dels dos dies referits, amb setanta-cinc persones inscrites i amb la participació estructurada a dos nivells: una activitat presencial mínima orientada a la coordinació de les intervencions, amb les persones implicades en la coordinació de les sessions; i una activitat telemàtica vehiculada bàsicament a través de dos mitjans de difusió, la plataforma Zoom i canals de Youtube. Per una banda, es canalitzà la participació telemàtica a les sessions de ponents, relators, conferencians, presidents de taula, autoritats convidades i comunicants inscrits per mitjà del Zoom de l'Institut Ramon Muntaner; i per una altra banda, la resta d'inscrits i assistents seguien les diverses intervencions pels canals de Youtube de la Coordinadora de Centres d'Estudis i de l'IRMU. El seguiment del conjunt de sessions arribà a diversos centenars de persones.

El congrés comptà amb el concurs de quaranta-quatre aportacions, de les quals vuit foren ponències, conferències o taules rodones encarregades per a l'ocasió —d'aquestes, tanmateix, en sorgiren dotze textos independents—, vint-i-nou comunicacions presen-

tades per part dels inscrits als tres àmbits convocats i tres relatories de comunicacions dels àmbits corresponents. Són aquestes aportacions les que es mostren en aquestes actes.

Cal remarcar, com és habitual en els nostres congressos, un ampli ventall d'especialitats representades, amb diversitat d'aproximacions a les temàtiques dels tres àmbits definits, un alt nivell acadèmic dels continguts i unes aportacions, dels conferenciants, ponents, comunicants i relators, amb capacitat analítica, sentit crític i propostes sobre els temes tractats al congrés. És per això que podem afirmar que el XII Congrés discorregué amb molt interès per part dels participants i assistents i amb un elevat nivell acadèmic i d'argumentació en els debats que es plantejaren. Aquests debats es desenvoluparen, també de manera telemàtica, a continuació de les sessions de ponències i comunicacions dels tres àmbits i de la taula rodona de cloenda.

Consegüentment amb això, en publicar les Actes volem fer arribar a les persones que participen en les activitats dels centres d'estudis, als col·lectius acadèmics, científics i tècnics i a tot el públic interessat, les riques i contrastades aportacions formulades al congrés.

És per totes aquestes raons que a partir dels congressos les nostres activitats resulten potenciades. Les idees i les argumentacions sorgides de les aportacions fetes ens esperonen a projectar-ne el seu indiscutible interès als nostres centres i des dels nostres centres. Per això, aquest congrés, un cop ja tancat amb l'edició d'aquestes Actes, malda per mantenir vies de continuïtat i de nova projecció a través d'altres projectes i iniciatives.

Finalment, ens complau agrair la participació de totes aquelles persones que, treballant com a membres del comitè científic i organitzador, conferenciants, ponents, relators, comunicants o simplement assistents, feren possible la realització d'aquest XII Congrés de la Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana i el seu desenvolupament amb un resultat reeixit, tant pel que fa al vessant acadèmic com en tots els altres aspectes de l'esdeveniment, malgrat les dificultats i els entrebancs organitzatius i logístics. A totes aquestes persones, moltes gràcies.

CONFERÈNCIA D'OBERTURA

Notes sobre l'associacionisme cultural a Catalunya: de la Revolució Liberal a la Guerra Civil (1835-1938)

Ramon Arnabat Mata

Professor de la URV [ORCID: 0000-0001-7924-6860] i membre del grup de recerca consolidat ISOAC i de l'Institut d'Estudis Penedesencs

1. PANORÀMICA GENERAL

Les associacions culturals han tingut un paper fonamental en la configuració de les diverses cultures polítiques contemporànies, tant en l'àmbit local i comarcal, com nacional, tot dotant-les d'identitats i marcs mentals comuns.¹ La formalització de la sociabilitat cultural i la seva institucionalització reflecteixen les dialèctiques socio-polítiques generals i locals i el procés de politització creixent de la societat catalana. El cas del moviment ateneístic n'és una mostra clara, immers en una interrelació entre

¹ Aquest text és deutor de la recerca i dels treballs que hem fet conjuntament amb Xavier Ferré: Ramon ARNABAT i Xavier FERRÉ (2015a), *Ateneus. Cultura i llibertat*, Barcelona, Federació d'Ateneus de Catalunya; Ramon ARNABAT i Xavier FERRÉ (2017), «Evolución histórica de los ateneos en Catalunya (1836-1936)», *Historia Contemporánea*, núm. 55, p. 383-406; Ramon ARNABAT i Xavier FERRÉ (2018), «Els Ateneus a Catalunya, activisme cívic i social», a Montserrat DUCH i Joaquim NADAL (ed.), *Els ateneus a Catalunya. Sociabilitat i catalanisme popular*, Girona, Institut Català de Recerca del Patrimoni Cultural, p. 27-52; Ramon ARNABAT i Xavier FERRÉ (2019b), «Cap a un model analític de l'ateneisme català contemporani (segles XIX i XX)», a Sebastià SERRA i Elisabeth RIPOLL (coord.), *Identitats nacionals i nacionalismes a l'Estat espanyol a l'època contemporània*, Palma, Institut d'Estudis Balearics, p. 31-48; Ramon ARNABAT i Xavier FERRÉ (2020), «L'associacionisme cultural», a Montserrat DUCH, Ramon ARNABAT i Antoni GAVALDÀ (ed.), *La Catalunya associada (1868-1938)*, València, Publicacions de la Universitat de València, p. 195-225.

la identitat territorial/local, les lògiques socials i polítiques, els marcs culturals i la generació d'espais de sociabilitat.²

Una de les característiques de l'associacionisme cultural contemporani és la seva plurifuncionalitat i pluriactivitat. Tan sols molt excepcionalment les associacions es dediquen a una sola activitat, la majoria en desenvolupen diverses, independentment de quina sigui la seva denominació. Així, entitats culturals o instructives desenvolupen també activitats recreatives, i entitats recreatives desenvolupen també activitats culturals o instructives. De fet, la majoria, tot i que tinguin un perfil més recreatiu o més cultural, realitzen activitats d'ambdós àmbits. Per aquest motiu treballem conjuntament amb les dades de l'associacionisme cultural i instructiu i de l'associacionisme recreatiu.

Entre 1835 i 1938 es formaren a Catalunya prop de 32.000 associacions. Les entitats culturals, instructives i recreatives representaven el 26,5% del total d'associacions del període estudiat: un 18,5% eren associacions de caràcter recreatiu (societats recreatives, centres excursionistes, casinos, penyes, clubs esportius...) i un 8% eren associacions de caràcter cultural o instructiu (ateneus, societats musicals i teatrals, cinemes, biblioteques, museus, arts plàstiques, entitats promotores del folklore, de la dansa i del col·leccionisme).³

El moment clau de l'expansió de l'associacionisme cultural i de tot l'associacionisme català contemporani fou la promulgació de la Llei d'associacions de 1887. Aquesta llei esperona la formació i/o legalització d'associacions, de manera que al tombant dels segles XIX-XX l'associacionisme era present a la majoria de comarques catalanes i en tots els àmbits de la vida social, econòmica, política i cultural. Durant el primer

² Maurice AGULHON (1986), «La sociabilité est-elle objet d'histoire?», a François, Etienne (ed.), *Sociabilité et société bourgeoise en France, en Allemagne et en Suisse (1750-1850)*, París, Recherche sur les Civilisations, p. 13-22; Jean-Louis GUEREÑA (2003), «Espacios y formas de la sociabilidad en la España contemporánea», *Hispania*, núm. 214, p. 409-413; Ramon ARNABAT i Xavier FERRÉ (2015b), «Sociabilitat: entre la teoria i la historiografia», a Montserrat DUCH, Ramon ARNABAT i Xavier FERRÉ (ed.), *Sociabilitats a la Catalunya contemporània. Temps i espais en conflicte*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 19-62; Ramon ARNABAT i Xavier FERRÉ (2020), p. 195-225; Montserrat DUCH, Ramon ARNABAT i Xavier FERRÉ (2015), *Sociabilitats a la Catalunya contemporània. Temps i espais en conflicte*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat; Montserrat DUCH, Ramon ARNABAT i Antoni GAVALDÀ (2020), *La Catalunya associada (1868-1938)*, València, Publicacions de la Universitat de València.

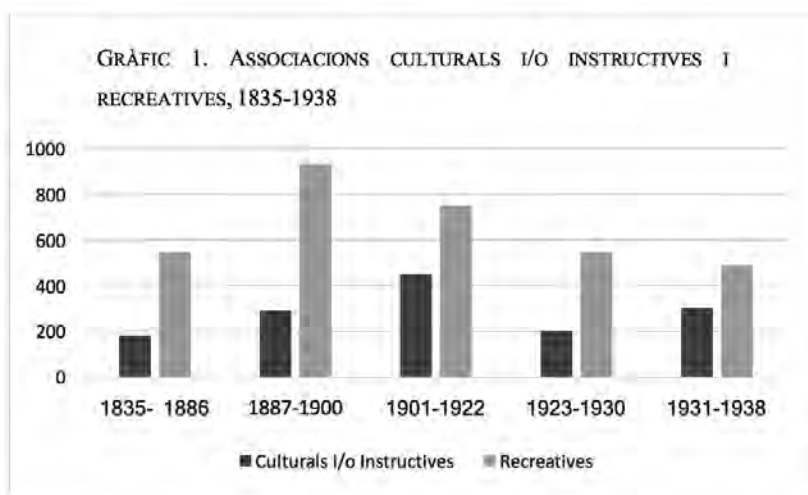
³ Les dades a la BDACC: «Base de dades de l'Associacionisme català contemporani», a Institut Ramon Muntaner (en línia), Móra la Nova, Institut Ramon Muntaner: <<https://www.irmu.org/base-de-dades-associacionisme>>. Vegeu també Pere SOLÀ (1983), *Cultura popular, educació i societat al nord-est català (1887-1959): assaig sobre les bases culturals i educatives de la Catalunya rural contemporània*, Girona, Col·legi Universitari; Pere SOLÀ (1994), *Història de l'associacionisme català contemporani. Barcelona i comarques de la seva demarcació*, Barcelona, Generalitat de Catalunya; Pere SOLÀ (1998), *Itineraris per la sociabilitat meridional catalana. L'associacionisme i la cultura popular a la demarcació de Tarragona (1868-1964)*, Tarragona, Diputació de Tarragona; Ramon ARNABAT (2020b), «L'associacionisme popular: una mirada de conjunt», a Montserrat DUCH, Ramon ARNABAT i Antoni GAVALDÀ (ed.), *La Catalunya associada (1868-1938)*, València, Publicacions de la Universitat de València, p. 293-349.

terç del segle XX continuà l'expansió associativa cultural, tal com podem veure en el quadre 1 i en el gràfic 1.

QUADRE 1. ASSOCIACIONS CULTURALS I RECREATIVES CREADES A CATALUNYA, 1835-1938

Tipologies	1835-1886	1887-1900	1901-1922	1923-1930	1931-1938	1835-1938	% Total
Culturals i instructives	180	291	450	201	300	1.422	30,5
Recreatives	547	933	750	547	488	3.265	69,5
Total	727	1.224	1.200	748	788	4.687	100
Mitjana anual cult./instr.	3,5	20,5	20,5	25,5	37,5	14	
Mitjana anual recreat	10,5	66,5	34,5	68,5	61,5	31	
Mitjana anual total	14	87	55	94	99	45	

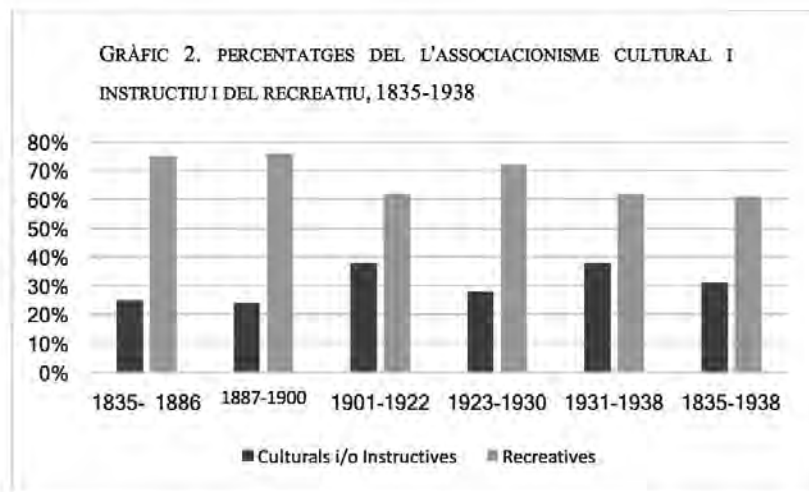
Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de la BDACC.

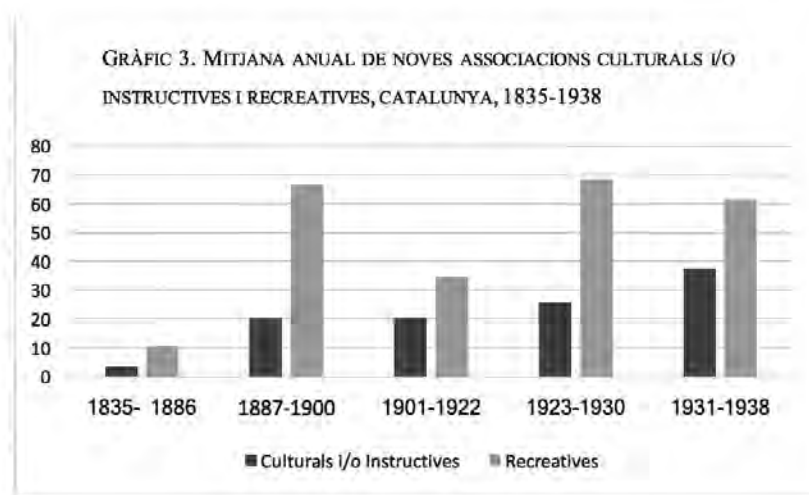
Font: Elaboració pròpia a partir de les dades del quadre 1.

Durant el període estudiat, les entitats culturals i instructives representaven una tercera part del total i les entitats recreatives les dues terceres parts. Aquests percentatges, però, variaren al llarg dels diversos subperíodes, tal com podem veure en els gràfics 2 i 3. Entre 1901 i 1922 i entre 1931 i 1938, el percentatge de noves entitats culturals representava el 38% del total, mentre que a la resta de subperíodes se situava entre un 24% i un 28%. Concretament pel que fa a les entitats estrictament culturals i instructives, el ritme de creació dels anys republicans fou superior a la resta: 38 entitats noves per any i, si ens limitem als anys de pau (1931-1938), arriba a la cinquantena, el

doble que en els períodes anteriors. Els anys republicans van ser especialment fructífers pel que fa a l'associacionisme polític i cultural.⁴

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades del quadre 1.

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades del quadre 1.

⁴ Ramon ARNABAT i Xavier FERRÉ (2019a), «Ateneus republicans (1931-1938). Context, balanç historiogràfic i línies de recerca», a Ramon ARNABAT, Oscar JANÉ i Carles SANTACANA (coord.), *La Segona República. Balanç historiogràfic des del estudis locals*, Catarroja, Afers, p. 201-240.

Si ens fixem ara en l'Oportunitat Associativa Cultural (OAC), és a dir, el nombre d'habitants per associació cultural reflectida al quadre 2,⁵ veiem com la darrera dècada del segle XIX i la tercera i la quarta del segle XX foren les que registraren una millor OAC: al voltant dels 1.000 habitants per associació cultural, instructiva o recreativa o, dit d'una altra manera, deu associacions d'aquesta tipologia per cada 10.000 habitants. Durant les dues primeres dècades del segle XX, l'OAC és pitjor uns 1.470 habitants per associació cultural, instructiva o recreativa i set associacions d'aquesta tipologia per cada 10.000 habitants. Les dades d'OAC encara van ser més baixes durant el període d'abans de 1887, amb més de 6.000 habitants per associació cultural, instructiva o recreativa i dues associacions per cada 10.000 habitants.

QUADRE 2. ASSOCIACIONS CULTURALS I RECREATIVES ACTIVES A CADA PERÍODE A CATALUNYA, 1835-1938

Tipologies	1835-1886	1887-1900	1901-1922	1923-1930	1931-1938	1835-1938
Culturals i instructives	180	336	534	334	384	1.768
Recreatives	547	1.070	1.017	801	688	4.123
Total	727	1.406	1.551	1.135	1.072	5.891
Mitjana anual	14	100	71	142	134	57
Població	1.752.033	1.843.549	2.084.868	2.791.292	2.921.216	
OAC / 20 a.	6.250	922	1.468	983	1.090	
OAC / 20 a. / 10.000 h	2	11	7	10	9	

Font: Elaboració pròpia a partir de les dades de la BDACC.

El desplegament de l'associacionisme cultural va ser especialment intens en aquelles comarques o zones del territori que, durant el segle XIX i primer terç del segle XX, es caracteritzaren per experimentar transformacions en tres direccions: industrialització, agricultura especialitzada i comercialitzada i urbanització de la població.⁶

L'any 1867 el 26% de les associacions recreatives i culturals de l'Estat espanyol residien a Catalunya, i el 1887 hi residien el 34%, malgrat que la població catalana tan sols representava l'11% de l'espanyola.⁷ La diferència entre el desenvolupament

⁵ Seguint a Pere SOLÀ (1983), calculem que les entitats actives en cada un dels períodes està conformat per un 80% d'entitats creades de nou en aquell període, mes un 20% d'entitats que es mantenen del període anterior. Per tal de ponderar la diferència d'anys que incorpora cada període, en el quadre 2 hem calculat la mitjana anual i l'hem multiplicat per vint (mitjana de vida de les associacions culturals).

⁶ Ramon ARNABAT i Xavier FERRÉ (2020), p. 195-225.

⁷ Ramon ARNABAT (2020a), *Asocios y seréis fuertes. Sociabilidades, modernizaciones y ciudadanías en España, 1860-1930*, Saragossa, Prensas de la Universidad de Zaragoza, p. 39-88.

de l'associacionisme cultural, instructiu i recreatiu català i espanyol no era merament quantitativa, sinó, sobretot, qualitativa. Tant pel que feia als grups socials associats, amb forta presència de l'associacionisme cultural obrer i popular a Catalunya, i també a Astúries i a Andalusia; front a l'associacionisme cultural més elitista d'altres regions (burgès, professional, de propietaris o de classes mitjanes). Com pel que feia a la seva geografia, molt àmplia a Catalunya, ja que abraçava ciutats, viles i pobles; mentre en d'altres regions es concentrava a les capitals provincials i a les ciutats més importants.⁸

2. L'ASSOCIACIONISME CULTURAL I LES CLASSES TREBALLADORES

El desenvolupament de l'associacionisme popular a Catalunya el darrer terç del segle XIX està molt relacionat amb l'expansió de les cultures polítiques republicanes i anarquistes, i els ateneus i les cooperatives de consum en seran dues de les seves puntes de llança.⁹ La col·laboració entre treballadors i menestrals i sectors il·lustrats de les classes mitjanes facilità la creació de setze ateneus obrers en catorze viles i ciutats catalanes entre 1861 i 1885: Barcelona (3), Igualada, Tarragona, Sants, Manlleu, Manresa, Vilanova i la Geltrú, Mataró, Sabadell, Centelles, Vilassar de Mar, Badalona, Vilafranca del Penedès i Sant Andreu del Palomar. Es tractava d'un associacionisme adscrit a la formació cultural i a la constitució d'espais de lleure de les classes subalternes al llarg de la segona meitat del Vuit-cents.¹⁰

A començaments del segle XX, l'economista francès Édouard Escarra deixava constància de la força i la diversitat de l'associacionisme obrer a Catalunya:

Tot i que les societats de resistència, els veritables òrgans d'acció i defensa de la classe obrera, tenen a Catalunya una importància relativa, és evident que les cooperatives de consum, les societats d'ajuda i socors mutus, les associacions d'educació i esbarjo, etc., són força nombroses i gaudeixen, en general, d'una estimable prosperitat.¹¹

Destacava, alhora, «els nombrosos ateneus obrers de la regió» i les «molt nombroses cooperatives de consum». I conclouia que «és digne de ser remarcat que els catalans s'associen amb gran facilitat, si no per raons purament econòmiques, sí almenys amb finalitats polítiques, musicals, literàries, etc.».

Ens cal estudiar més a fons tot l'entramat associatiu cultural i recreatiu perquè, com assenyala Pere Gabriel, «en molts casos, algunes d'aquestes associacions tingueren una més gran i més decisiva incidència que no les clàssiques —el sindicat, el partit o

⁸ Ramon ARNABAT (2020b), p. 227-254.

⁹ Josep TERMES (1977), *Anarquismo y sindicalismo en España (1864-1881)*, Barcelona, Crítica; Àngel DUARTE (1987), *El republicanisme català a la fi del segle XIX*, Vic, Eumo, p. 69-98.

¹⁰ Ramon ARNABAT i Xavier FERRÉ (2015a), p. 44-79.

¹¹ Édouard ESCARRA (1970) [1908], *El desarrollo industrial de Cataluña (1900-1908)*, Barcelona, Grijalbo, p. 92.

la cooperativa— a l'hora de donar forma i assegurar el manteniment d'una cultura obrera i popular pròpia».¹²

Durant el darrer terç del segle XIX un sector important del món de la cultura interrelaciona amb les classes treballadores i conflueixen en el tram de l'associacionisme cultural obrer i popular, en el qual republicans federals i anarquistes tenen molt a dir. Alguns dels personatges clau en aquesta confluència entre el món de la cultura i el món obrer seran: Josep Roca i Gal·lès, que l'any 1866 fundà el periòdic *La Asociación* per difondre els valors del cooperativisme; Josep Llunas, secretari de l'Ateneu Català de la Classe Obrera (1872-1873) i editor i director de la revista *La Tramontana* (1881-1896); Cels Gomis, que es va moure entre l'anarquisme i el folklore; o Pere Coromines, integrant de «la colla del Foc Nou».¹³

La confluència entre el món del treball i el món de la cultura es materialitzà en els Certàmens Socialistes celebrats a Reus (1885) i a Barcelona (1889).¹⁴ Precisament, en el discurs d'obertura del primer, Josep Llunas afirmà que la classe obrera necessitava instruir-se per afrontar el «tema social» i que els Certàmens Socialistes eren «lo terreny noble en què solen efectuar-se les festes científiques, artístiques i literàries». De manera que «avui venim a prendre estada dels certàmens com abans l'havíem presa del principi d'Associació y del terreny de la premsa».¹⁵ Per altra banda, diversos autors d'obres de teatre reflecteixen en les seves obres la situació dels treballadors i llurs aspiracions, així com llurs espais de sociabilitat. En són bons exemples Ignasi Iglésias amb *La cançó nova* (1893) o Felip Cortiella amb *Els artistes de la vida* (1898).¹⁶

Les escoles laiques van ser uns altres dels elements clau del tram associatiu, cultural i instructiu de Catalunya a finals del segle XIX lligat al món del treball. Bartomeu Gabarró i Guasch, Teresa Mané, Júlia Aymà o Isabel Vilà impulsaren la creació d'escoles laiques a Catalunya: Caldes de Montbui, Sants, Gràcia, Sant Martí de Provençals. Barcelona, Vilanova i la Geltrú, Sallent, Granollers, Caça de la Selva, Badalona, Palamós, Llagostera, Malgrat de Mar, Guissona, Torruella de Montgrí, Tarragona. Aquestes escoles laiques sembraren la llavor perquè al primer terç del segle XX apareguessin l'Escola

¹² Pere GABRIEL (2005), «La cultura obrera». *Cercles: Revista d'Història Cultural*, núm. 8, p. 17.

¹³ Jordi CASTELLANOS (1976), «Aspectes de les relacions entre intel·lectuals i anarquistes a Catalunya al segle XIX. (A propòsit de Pere Coromines)», *Els Marges*, núm. 6, p. 7-28; Magí SUNYER (1992), «Obrerisme i progrés a la literatura modernista catalana». *Recerques*, núm. 25, p. 105-124; Pere SOLÀ (1978b), *Las escuelas racionalistas en Cataluña (1909-1939)*, Barcelona, Tusquets; Pere SOLÀ (1983).

¹⁴ Ferran AISA (2014), «Els certàmens socialistes: Reus (1885) - Barcelona (1889)», *La Corbella*, núm. 1, p. 19-62.

¹⁵ Vegeu el discurs sencer a: Jordi MARTÍ FONT (2007), «Josep Llunas. Discurs d'obertura del primer Certamen Socialista de Reus del 1885», a *Prendre la paraula* (en línia), Barcelona, Blocs de Vilaweb, <<https://blocs.mesvilaweb.cat/jordimartif69/?p=63985>>.

¹⁶ Joan T. MARTÍNEZ GRIMAL (2014), *El conflicte social en el teatre català del tombant del segle (1890-1910). Identitat de classe, moral social i debat polític*, tesi doctoral inèdita, Barcelona, Universitat Autònoma de Barcelona, p. 74-134.